

KÖSTEBEK SÖZCÜĞÜNÜN KÖKEN BİLİMSEL İNCELEMESİ

*Semase Benay KAYA **

Özet

Dildeki sözcükler zaman içerisinde yapı, ses ve anlam yönünden çeşitli değişimlere uğramaktadır. Köken bilim, sözcüğün maruz kaldığı bu değişimlerin yanı sıra, sözcükle ilk olarak hangi metinlerde ve ne şekilde karşılaştığımız, dilin tarihsel sürecinde nasıl gelişmeler gösterdiği gibi konularla da ilgilenmektedir. Bu çalışmada ele alınan köstebek sözcüğünü, anlamsal açıdan tam manada karşılayan takip edebildiğimiz ilk sözcük, Orta Türkçede kullanılan kösürge ve kösürgen sözcükleridir. Tarihi süreçte Türk yazı dillerinde kösüz temek, közsüz sebek, gözsüz sepet, gözsüz tebek ve son olarak günümüzdeki biçimi olan köstebek şeklinde karşımıza çıkmıştır. Ağızlarda ise sözcüğün çok sayıda farklı kullanım biçimleri mevcuttur. Bu çalışmada Türkçenin tarihî yazı dillerindeki ve çağdaş lehçelerindeki köstebek anlamını karşılayan sözcüklerin anlamsal ve yapısal değişimleri ayrıntılı bir biçimde incelenmiş ve elde edilen bulguların köken bilimi alanına kaynaklık etmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: köstebek, kösürge, gözsüz tebek, kör sıçan, etimoloji.

THE ETYMOLOGICAL STUDY OF THE WORD KÖSTEBEK

Abstract

Words in the language undergo various changes in terms of structural, phonetic and, semantic over time. In addition to these changes that the word is exposed to, etymology is also concerned with issues such as in which texts and how we first encountered the word, how the word progresses in the historical process of language. The first word that we can follow, fully semantically corresponds to the word mole, which is discussed in this study, is the words kösürge and kösürgen used in Middle Turkish. In the historical process, it has appeared in Turkish written languages in the form of kösüz temek, közsüz sebek, gözsüz sepet, gözsüz tebek and finally, köstebek, which is its current form. There are many different usage forms of the word in dialects. In this study, the semantic and structural changes of the words that correspond to the meaning of mole in the historical written languages and contemporary dialects of Turkish were examined in detail and it was aimed that the findings obtained would be a source for the field of etymology.

Keywords: köstebek, kösürge, gözsüz tebek, kör sıçan, etymology.

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ana Bilim Dalı,
semasekaya@hacettepe.edu.tr 0000-0001-7967-8575
Gönderim tarihi: 29/10/2021 Kabul tarihi: 12/12/2021

Giriş

Köken bilimi ya da etimoloji, dildeki sözcüklerin hangi kökten geldiği, ilk olarak ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığı, zaman içerisinde anlamsal ve yapısal açıdan ne tür değişiklikler gösterdiğini araştıran bir bilim dalıdır.

“Bir dildeki kelimelerin köklerinin ve bu köklerdeki anlam unsurlarının tespit edilmesi o dilin eskiliğinin belirlenmesinde önemlidir. Bu yolla o dili konuşan milletin duygu ve düşünce yapısı da aydınlatılmış olur. Aynı zamanda ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan yeni kelimelerin ve anlam gelişmelerinin de açıklığa kavuşturulması kolaylaşır” (Güner, 2006, s.77).

Türkçe söz varlığındaki hayvan adlarının bir kısmıyla dilimizin ilk yazılı belgelerinden itibaren karşılaşmaktayız. Bu adların bazıları fonetik ve morfolojik yapılarını olduğu gibi korumuştur fakat bazıları çeşitli değişimler geçirmiş, bazıları genel bir kullanımdan daha özel bir adı karşılar hale gelmiş, bazı adlar ise yerini farklı dillerden aldığımız adlara bırakmıştır.

Türkçe Sözlük'te (2011) ilk anlamı “Köstebekgillerden, toprak altında oyduğu yuvalarda yaşayan, gözleri hemen hiç görmeyen, derisinden kürk yapılan küçük bir hayvan, sokur, yer sıçanı, kör sıçan (Talpa)” olan Kamus-ı Türkî'de ise “Yer sıçanı, kör sıçan” (Yavuzarslan, 2019, s.683) tanımlaması ile verilen *köstebek* sözcüğü gerek geçirmiş olduğu biçimsel değişimler ve bu değişimler konusundaki farklı köken bilimsel yaklaşımlar, gerekse Türkçenin diğer lehçelerindeki çeşitli kullanım farklılıkları açısından ilgi çekici bir sözcüktür.

Bu makalede ise *köstebek* sözcüğünün Orta Türkçe devrinden itibaren olan yazılı kaynaklardaki ve Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları incelenecek ve etimolojik sözlüklerden derlenen yaklaşımların ışığında köken bilimsel bir açıklama yapılmaya çalışılacaktır.

Köstebek Sözcüğünün Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Durumu

Yazılı şekilde ilk kullanımlarını inceleyecek olduğumuzda Uygur metinlerinde geçen ve aynı zamanda On İki Hayvanlı takvimde bir yıl adı olarak karşımıza çıkan, “fare, sıçan” (Caferoğlu, 1968, s.124) anlamını taşıyan *küskü* (ya da *küsgü*) sözcüğü yer almaktadır fakat anlamsal açıdan ad türündeki *köstebek* sözcüğünü birebir olarak karşılayan bir sözcük bulunmamaktadır. Şu hâlde *köstebek* anlamını taşıyan fakat fonetik ve morfolojik açıdan farklı olan sözcüklerin Karahanlı Türkçesi dönemindeki yazılı kaynaklardan itibaren takip edilebildiğini söyleyebiliriz.

Karahanlı Türkçesinin ilk metinlerinden olan Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ta sözcüğün geçtiği görülmemektedir. Dîvânu Lügâti't-Türk'te *köstebek* anlamını karşılayan *kösürge* “Köstebekgillerden bir hayvan” (Kaçalın, 2019, s.295) ve *kösürgen* “Gözsüz köstebeğin bir türü” (Kaçalın, 2019, s.296) olmak üzere iki farklı madde başı sözcük bulunmaktadır.

Eren (2020, s.324), sözcüğün Kıpçakçada ‘kör sıçan’ anlamına gelecek şekilde *kösüz temek* ya da *kösüz sebek* şeklinde kullanıldığını aktarmıştır. Codex Cumanicus 54b/21'de (Argunşah, Güner, 2015, s.233) Latince *talpa* sözcüğünün karşılığı olarak Kıpçakça *kösüz köpek* şekli gösterilmiştir. Memlük-Kıpçak dönemine ait eserlerden Kitâbü'l-idrâk li Lisanü'l-Etrâk'ta ‘kör sıçan’ anlamında *kösüz sâbâk* kullanımına yer verilmiştir (Caferoğlu, 1931, s.54).

Sözcük, Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde ise *gözsüz sepet* ve *gücüğen* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (Özden, 2020, s.51). Yadigâr-ı İbni Şerif adlı eserde geçen “...bir dürlü mücerreb nesne dahi kim halk arasında meşhurdur kim gözsüz sepet dedikleri canavarı bogazlayalar kanını hanâzîre dürteler” (Sakin, Okutan, Koçer, Yıldız, 2017, s.606) cümlesini ve “Al ile arslan tutulur, güç ile gücüğen tutulmaz” (Kanar, 2011, s.324) atasözünü kullanımlara örnek olarak göstermek mümkündür.

Sözcüğün *köstebek* şeklindeki kullanımı ise Osmanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir (Clauson, 1972, s.752). Bu kullanıma ek olarak *gözsüz sepet* ve *gözsüz tebek* de verilmiştir (Clauson, 1972, s.762).

Çağdaş Türk Lehçelerinde ve Ağzlardaki Kullanımı

Sözcük, Çağdaş Türk lehçelerinde şu karşılıklarla anılmaktadır:

“Türkiye Türkçesi *köstebek*,
Azerbaycan Türkçesi *köstäbäk*,
Başkurt Türkçesi *hukır sıskan*,
Kazak Türkçesi *kör tışkan*,
Kırgız Türkçesi (*sokur*) *çıçkan, momoloy*,
Özbek Türkçesi *körsiçkân*,
Tatar Türkçesi *sukır tıçkan*,
Türkmen Türkçesi *körsiçan*,
Uygur Türkçesi *karğu çaşkan*” (Ercilasun, 1991, s.508-509).

Bu karşılıklardan *sıskan*, *siçkân*, *tışkan* ve *tıçkan* sözcüklerinin *şıçan* sözcüğünden geldiğini görebiliriz. “Türkçede de köstebeğe kör sıçan (veya yer sıçanı) adının verildiğini biliyoruz” (Eren, 2020, s.325).

Derleme Sözlüğü’nde *köstebek* anlamını karşılayan çok sayıda sözcük mevcuttur. Bu sözcüklerden *kortöstü*, *körköslü*, *körkösnü*, *körköstü* ve *körköcü* biçimlerinin oluşumunun Sevortyan (1997, s.122), *kör* + *gözlü/közlü* birleşiminin zamanla bozulması sonucuyla gerçekleştiğini ifade etmiştir. Sözlükteki *körgemele* sözcüğünün açıklamasını ise *kör* ve *kemele* sözcüklerinin birleşiminden oluştuğunu, *kemele* sözcüğünün ise Gagavuzca ‘tarla faresi’ anlamına gelen *keleme* veya ‘büyük ev faresi’ anlamındaki *keme/geme* sözcüklerinden evrildiğini aktarır.

Yukarıda incelenen sözcüklerin haricinde Derleme Sözlüğü’nde *köstebek* anlamını taşıyan *körsiçan* (*körsiçan*), *körköpek*, *körköstübek*, *körsepek*, *körsü* (*kösdü/ köskü/ köslü/ kösnü/ kössü/ köstü*) ve *kösköpen* biçimleri de bulunmaktadır (DS VIII, 1975).

Sözcüğün Etimoloji Sözlüklerindeki Durumu

Köstebek sözcüğünün Dîvânu Lügâti’t-Türk’te yer alan karşılıklarından biri olan *kösürge* ve *kösürgen* sözcükleri için Clauson (1972, s.752) ve Eren (2020, s.325) bu adların -ge/-gen eki ile oluşturulduğunu belirtmiştir. Aydın (2008, s.186), bu ekin ettirgen ve edilgen fiil köklerine gelerek isimler yaptığını yine *kösürgen* sözcüğü üzerinden örnekleyerek aktarmıştır. Clauson (1972, s.751) ise *kösür-* fiilini, *kös-kökünden getirmektedir. Dîvânu Lügâti’t-Türk’te de *kösür-* maddesinde “ol atıg kösürdi” cümlesinden örnekle kösteklemek, ayağına köstek vurmak anlamı taşıdığı ifade edilmiştir.

Nişanyan (2021) ise *kösürgen* sözcüğündeki isimden fiil yapan -İrgA ekinin yoksunluk bildirerek sözcüğe ‘gözsüz’ anlamı kattığını belirtmiştir.

Erdal (OTWF 88) ise farklı olarak *kösürge* sözcüğünden hareketle *kösürgen* sözcüğünün kökenini inceler. Sözcüğün, *köz* isim köküne -süz ve -gen eklerinin eklenmesiyle [*közsüzgen*] ve rotasizm-zetasizm etkisi sonucunda meydana geldiğini belirtmiştir. Erdal, burada -ge ve -gen eklerini isimden isim yapan ekler çatısı altında değerlendirmiştir. Köstebeğin gözlerinin neredeyse hiç görmüyor oluşuyla ilişkilendirebilecek *gözsüz* biçimi ve bundan türeyen *gössü*, *göstü* ve *köstü* kullanımlarının da ağzlarda bulunduğunu ve bu biçimlerde halk etimolojisinin de rolü olduğunu Eren (2020, s.325) dile getirmiştir.

Gözsüz sözcüğüyle birlikte oluşturulan diğer kullanım türevleri ise çalışmamızın ilk kısmında da aktardığımız *gözsüz sepet* ve *gözsüz sepel* biçimleridir. Eren (2020, s.325) bu kullanımlardaki *sepet* ve *sepel* sözcüklerinin arasındaki ilişki hakkında görüş bildirmemiş fakat ağzlarda *köstebek* anlamına gelen *göde sepek* biçimindeki *sepek* sözcüğünün *gözsüz sepet*’ten geldiğini ifade etmiştir. Buradaki *sepek* biçimi *kör sepek* kullanımında da mevcuttur (Eren, 2020, s.325). Buna benzer diğer bir kullanım ise *körşebek* sözcüğüdür. Sevortyan (1997, s.123) gibi Eren (2020, s.325) de bu sözcüğün Farsça *köstebek* anlamındaki *korşabak* sözcüğünden geldiğini belirtmiştir. Bu görüşe ek olarak Sevortyan (1997, s.123) *körşebek* sözcüğünü anlamsal açıdan Farsçada tavukkarası ya da gece körlüğü anlamına gelen *şabkur* sözcüğü ile ilişkilendirir.

Osmanlı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *köstebek* sözcüğünün oluşumuna gelindiğinde ise Clauson (1972, s.762) kökeninin açık bir şekilde *gözsüz tebek* adından geldiğini ifade etmiştir.

Sevortyan (1997, s.122), *köstebek* sözcüğünün *körküz[lü] tebek* kalıbının evrimleşmesi sonucu oluştuğunu ve bu sürecin diğer basamaklarının da Türkçenin diyalektlerinde görülen *körgözlü, körküz, köslü* (< *körköslü*) gibi biçimler olduğunu aktarır. Bu biçimlerde “kör göz” ifadesinin anlamının *köz* sözcüğüne aktarıldığı görülmektedir fakat daha sonraki süreçte *kör* ve *göz* sözcükleri arasındaki anlam bağlantısı yok olmuş ve ağızlardaki *kösnü, köstül, kösdü, kössü* gibi fonetik açıdan asimile olan sözcüklerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu kullanımlardaki ya da sözcüğün diğer türevlerindeki *tebek, sepek* ve *şebek* sözcüklerinin tanımlanmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır.

Eren (2020, s.325) de yine aynı şekilde *köstebek* sözcüğünün *közsüz* (< *gözsüz*) *tebek* adından geldiği görüşündedir.

Gülensoy (2007, s.559) sözcüğün *kös /köz* ve *teb(~m)ek* sözcüklerinin birleşimiyle olduğu görüşünü belirtmiştir.

Nişanyan (2021) ise sözcüğü *közsüz tebek* ya da *temek* sözcüğünden getirerek *gözsüz* ve *gözsüz tebek* kullanımlarının Farsçadaki *kör* fare anlamına gelen *kür-müş* sözcüğünün çevirisi olduğunu aktarmış, *tebek* ya da *temek* sözcüklerinin kökeni hakkında bir açıklama yapmamıştır.

Sonuç

Türk yazı dillerinde ve ağızlarında *köstebek* anlamını birebir karşılayan ilk sözcükler *kösürge* ve *kösürgendir*. Daha sonraki karşılıklar *köstebeğin* anatomik özelliğinin etkisiyle *kör* ve *göz* sözcüklerinin etrafında şekillenmiştir.

Gözsüz sepet/sepel ve *göde sepek* ifadelerinde yer alan ikinci sözcüklerin tanımlaması açık değildir.

Kör sepek ve *körşebek* sözcükleri, Farsça *köstebek* anlamını taşıyan *korşabak* sözcüğünden hareketle yapılan halk etimolojisinin etkisiyle oluşmuştur.

Köstebek sözcüğünün kökeni hakkındaki görüşler,

1. *göz/köz* ad köküne addan ad yapan +sız ekinin eklenmesi ve *tebek* sözcüğüyle birlikte kullanılmasıyla oluştuğu,
2. *kös/z* köküne *tebek* sözcüğünün eklenmesiyle oluştuğu ve
3. *kör* ve *göz* sözcüklerine addan ad yapan +lü ekinin eklenmesi ve *tebek* sözcüğüyle birlikte kullanılmasıyla oluştuğu şeklinde üç ana başlık etrafında toplanabilir.

Kullanımlarda yer alan *tebek* ya da *temek* sözcüklerinin net bir tanımlaması yapılamasa da *sepek* ve *şebek* sözcüklerinin etkisiyle ortaya çıktığı görülmektedir.

Kaynakça

- AKALIN, Ş. H. vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARGUNŞAH, M., GÜNER, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- AYDIN, M. (2008). “Dîvânü Lügâti’t-Türk’te Fiilerden Türetilen İsimler”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (39), (s.182-191).
- CAFEROĞLU, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, G. Sir. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ERCİLASUN, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden.
- EREN, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER, G. (2006). “Türkiye’de Kelime Etimolojisi Üzerine Yayımlanan Makalelere Dair Bir Bibliyografya Denemesi”. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 30 (2), (s.77-93).
- KAÇALIN, M. S. (2019). *Divânu Lugâti’t-Turk*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- KANAR, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- ÖZDEN, M. (2020). “Eski Oğuz Türkçesinde Kullanılan Hayvan Adlarının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Durumları”. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (20), (s.44-74).
- SAKİN, O., OKUTAN, Y., KOÇER, D., YILDIZ, M. (2017). *Yâdigâr (15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf)*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- SEVORTYAN, E. (1997). *Étimologičeskij slovar’ tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvy “K”, “K”*. Moskva.
- Türk Dil Kurumu. (1975). *Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAVUZARSLAN, P. (2019). *Kamus-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
<https://www.nisanyansozluk.com/?k=k%C3%B6stebek&view=annotated> (Erişim tarihi 12.06.2021)